

Dariusz Makilla

(Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa)

ZNIESIENIE HOŁDU PRUSKIEGO. UWOLNIENIE PRUS KSIĄŻĘCYCH Z PODLEGŁOŚCI LENNEJ WOBEC RZECZYPOSPOLITEJ W LATACH 1657–1658

Hołd pruski, czyli akt złożenia 10 IV 1525 r. przysięgi lennej przez księcia pruskiego Albrechta von Brandenburg-Ansbach królowi polskiemu Zygmunutowi I, przyjęty w traktacie krakowskim z 8 IV 1525 r., regulującym podstawy stosunku prawno-ustrojowego księstwa pruskiego wobec Korony Polskiej¹, należy do tych wydarzeń w nowożytnych dziejach Polski, których szczególne znaczenie zostało wprawdzie dostrzeżone przez historiografię, ale jednocześnie w większości określane było, zwłaszcza przez historiografię polską, w zasadzie negatywnie².

---

¹ Prawne podstawy stosunku lennego Prus Książęcych do Polski określono w traktacie krakowskim 8 IV 1525 r. Tekst traktatu, zob. O. Balzer, *Corpus iuris Polonici*, t. IV/1, Kraków 1910 (dalej: Balzer), nr 46, s. 144–159; S. i H. Dolezel, *Die Staatsverträge des Herzogtums Preussen*, Tł. 1: *Polen und Litauen*, Köln 1971 (dalej: Dolezel), nr 1, s. 14–30. Zostały one zatwierdzone 9 IV 1525 r. przez króla i pełnomocników Zakonu oraz stanów pruskich (Balzer, nr 47–48, s. 160–172; Dolezel, nr 2–3, s. 31–38). Warunki inwestytury określono 10 IV 1525 r. (Balzer, nr 49, s. 172–178; Dolezel, nr 4, s. 40–44). Zatwierdzenie przez Albrechta 29 V 1525 r. oraz przysięga poddanych, zob. Balzer, nr 53–54, s. 184–188; Dolezel, nr 6–7, s. 47–49, 50–52. Uposażenie Albrechta, zob. Balzer, nr 49, s. 173; Dolezel, nr 5, s. 45–46. Zatwierdzenie układu krakowskiego przez króla Zygmunta I i wydanie przywileju uznającego prawa i uposażenie księcia w Prusach równe dawnym prawom Zakonu miało miejsce 26 V 1525 r. (Balzer, nr 73, s. 243 — 244; nr 74, s. 224–226; Dolezel, nr 8–9, s. 53–56).

² A. Werminghoff, *Der Hochmeister des Deutschen Ordens und das Reich bis zum Jahre 1525*, „Historische Zeitschrift”, 1913, Bd. 110, s. 507–512; E. Joachim, *Die Politik des letzten Hochmeister in Preussen. Albrecht von Brandenburg*, Bd. 1–3, Leipzig 1892–1895 (zwłaszcza Bd. 3, s. 129–135); W. Pocięcha, *Geneza hołdu pruskiego*, Gdynia 1937, s. 133–142; Z. Wojciechowski, *Hołd pruski i inne studia historyczne*, Poznań 1946, s. 141–151; tenże, *Zygmunt Stary (1506–1548)*, Warszawa 1946, s. 91–108, 158–172; W. Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach. Deutschordens Hochmeisters und Herzog in Preussen 1490–1568*, Heidelberg 1960, s. 131–137; S. Dolezel, *Das preussisch-polnische Lehnsverhältnis unter Herzog Albrecht von Preussen (1525–1568)*, Kln 1967, s. 15–31; M. Biskup, *Geneza i znaczenie hołdu pruskiego 1525 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1975, z. 4, s. 407–424; tenże, *Polska a Zakon Krzyżacki w Prusach w początkach XVI w. U źródeł sekularyzacji Prus Krzyżackich*, Olsztyn 1983; J. Małek, *Hołd pruski 1525 roku. Ostateczna likwidacja zakonu*

Ustanowienie przez króla polskiego lenna z pruskiej części zakonu krzyżackiego na etapie decyzji politycznych, podejmowanych w 1525 r., nie musiało wydawać się błędne, czy też budzić, z perspektywy ówczesnej silnej pozycji Polski, obaw na przyszłość. Co najwyżej przyjęte wówczas rozwiązanie mogło sprawiać wrażenie niedokończenia sprawy, jaką mogłaby być — zamiast utworzenia z terytorium zakonnego świeckiego lenna — jego inkorporacja do Korony i w ten sposób definitywne rozstrzygnięcie kwestii pruskiej. Nie tyle zresztą intencje strony polskiej, osadzone w określonym kontekście politycznym, poprzedzającym zawarcie traktatu, ale także polityczna formuła oraz prawne rozstrzygnięcia przyjęte w sprawie zawiązania stosunku lennego księstwa pruskiego wobec Korony Polskiej, stanowiły sprawę najistotniejszą w przypadku problemu zniesienia stosunku lennego Prus wobec Rzeczypospolitej w latach 1657–1658. Niemniej jednak kwestii tych nie można pomijać. Rozpatrzenie bowiem konstrukcji prawnej, jaką zastosowano przy zawarciu stosunku lennego, w kontekście jego rozwiązania, jest problemem nie do uniknięcia, podobnie jak niezbędne staje się odwołanie do przebiegu realizacji tego stosunku w ciągu 132 lat jego istnienia.

W wymiarze politycznym, ale także prawno-ustrojowym, złożenie aktu wierności w 1525 r. przez księcia pruskiego królowi polskiemu jedynie pozornie — jak się później okazało — było w stosunku do Prus rozwiązaniem zamykającym pewien okres w dziejach relacji Polski z zakonem krzyżackim. Hołd pruski otworzył natomiast zupełnie nowy rozdział historii państwa polskiego, w którym stosunki pruskie stawały się jej wewnętrzną częścią. W traktacie krakowskim, kończącym wojnę z Zakonem i zawierającym istotne decyzje polityczne, na samym początku umieszczono postanowienia ustanawiające pokój oraz likwidujące konsekwencje wojny. W praktyce zaś w wyniku zawartego pokoju znoszono rządy zakonu krzyżackiego w Prusach. Nie dokonywano jednak inkorporacji Prus, tę bowiem — w przekonaniu strony polskiej — przeprowadzono ostatecznie w 1466 r.³ W traktacie krakowskim nastąpiła istotna zmiana podmiotowa. Z jednej strony Albrecht, jako mistrz zakonu krzyżackiego, decydował na zasadach pewnej równości o zawarciu pokoju z Polską oraz rozwiązaniu pruskiej części Zakonu, z drugiej zaś ten sam Albrecht w kolejnych postanowieniach traktatu

---

krzyżackiego w Prusach [w:] J. Małek, *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987, s. 31–38; J. Wijaczka, *Traktat krakowski z 1525 roku. Sukces Jagiellonów czy Hohenzollernów?* [w:] *Od traktatu kaliskiego do pokoju oliwskiego. Polsko-krzyżacko-pruskie stosunki dyplomatyczne w latach 1343–1660*, red. A. Bues, J. Grabowski, J. Krochmal, G. Vercamer, H. Wajs, Warszawa 2014, s. 283–294.

³ M. Biskup, *Zagadnienie ważności i interpretacji traktatu toruńskiego 1466 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 49, 1962, z. 2, s. 295–332; tenże, *Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polską w połowie XV wieku*, Warszawa 1959, s. 278–331; zob. głosy polemiczne: E. Weise, *Die staatsrechtlichen Grundlagen des zweiten Thorner Friedens und die Grenzen seiner Rechtmässigkeit*, „Zeitschrift für Ostforschung”, Jg. 3, 1954, z. 1, s. 1–25; S. Dolezel, *Der zweite Thorner Frieden [1466] in der polnischen und preussischen politischen Argumentation des 16. Jahrhunderts*, „Analecta Cracoviensia”, t. 7, 1975, s. 265–273; A. Vetulani, *Lenno pruskie. Od traktatu krakowskiego do śmierci księcia Albrechta 1525–1568*, Kraków 1930, s. 13–42; W. Hejnosz, *Prawnopaństwowy stosunek Prus do Korony w świetle aktu inkorporacyjnego z r. 1454*, „Przegląd Zachodni”, nr 7/8, s. 307–330; tenże, *Traktat toruński z 1466 r. i jego prawnopolityczne znaczenie*, „Zapiski Historyczne”, t. 31, 1966, z. 3, s. 91–108; A. Szweda, „*Princeps et consiliarius Regni Poloniae*”. *Król i wielki mistrz w latach 1466–1497* [w:] *Od traktatu kaliskiego do pokoju oliwskiego*, s. 241–258.

krakowskiego występował już jako książę pruski, przyjmujący w drodze udzielonego przywileju warunki, na jakich wchodził w posiadanie księstwa stworzonego przez króla, dokonując tego na zasadach prawnej podległości. Z punktu widzenia formalno-prawnego, zwłaszcza z chwilą złożenia przez Albrechta von Brandenburg-Ansbach przysięgi królowi polskiemu, dawne Prusy zakonne przekazywano Albrechtowi z powrotem do korzystania na zasadach lennych, zezwalając na kształtowanie stosunków wewnętrznych, zgodnie z treścią umowy zawartej w traktacie krakowskim. Przez zastosowanie prawa lennego do stosunku łączącego Albrechta z królem i Koroną Polską, księcia obowiązywały nie tylko postanowienia traktatu, ale także podlegał on wszystkim regułom prawnym, wynikającym z prawa lennego, co stwarzało królowi szersze możliwości kontrolowania postępowania księcia. Objęto go także ochroną polityczną, istotną zwłaszcza w stosunkach zewnętrznych, co wynikało z zasad porządku lennego, regulującego formalnie stosunek księcia Albrechta do Polski z tytułu przekazania mu praw do korzystania z Prus. Objęcie ochroną księstwa pruskiego nie wynikało z udzielania li tylko pomocy, która mogłaby wynikać z protekcji — gdyby taka została ustanowiona w traktacie krakowskim, pozwalającej na udzielenie wsparcia księciu pruskiemu — ale było jasnym zobowiązaniem się króla polskiego do obrony terytorium księstwa, jako terytorium własnego. Stanowisko Albrechta w księstwie podlegało sukcesji ograniczonej do pewnego jedynie kręgu spadkobierców Albrechta, czyli męskich potomków księcia pruskiego oraz jego braci, mających do księstwa ekspektatywę (sukcesję ewentualną, chociaż gwarantowaną traktatem). W przypadku ich braku, a więc niespełnienia warunków na jakich dokonywała się sukcesja, terytorium księstwa miało być przyłączone do Królestwa Polskiego, ale nie na zasadzie jego nabycia, tylko zwrotu do Królestwa jako bezdziedzicznego lenna. Jeszcze bardziej istotną kwestią była ciągłość stosunku lennego, której potwierdzeniem była konieczność złożenia przez następców każdego księcia hołdu lennego. Jego unikanie mogło bowiem prowadzić do unieważnienia stosunku lennego oraz pełnej i bezwarunkowej rewindykacji terytorium księstwa do Korony⁴.

Jest oczywiste, że z reguły rozstrzygające są nie tylko postanowienia, ale także praktyka polityczna. Dodać jednak należy, iż najczęściej praktyka korzystna z postanowień, ale także ich interpretacji, a niekiedy luk oraz fikcji prawnych, pozwalających na podejmowanie prób zmian w łączącym strony stosunku prawnym, zwłaszcza gdy zmieniają się okoliczności albo powstaje inny układ sił⁵. Postępowanie posiadaczy lenna pruskiego było od samego początku nastawione na dokonanie faktycznych, a częściowo prawnych modyfikacji w istniejącym stosunku lennym. Zmierzały one początkowo do umocnienia pozycji księcia pruskiego w strukturze Królestwa Polskiego. Albrechtowi nie udało się jednak tej pozycji zmienić, mimo jego organizacyjnych sukcesów w stosunkach wewnętrznych, na osiąganie których traktat krakowski mu przyzwał. Roszczenia księcia dotyczące jego pozycji i stanowiska wobec Korony zostały

⁴ A. Vetulani, op. cit., s. 60–108.

⁵ D. Makiła, *Prusy Książęce a Korona Polska po 1525 r. Prowincja czy protektorat? [w:] Prusy i Inflanty. Między średniowieczem a nowożytnością. Państwo, społeczeństwo, kultura. Zbiór studiów*, red. B. Dybaś, D. Makiła, Toruń 2003, s. 63–72.

definitywnie odrzucone przez króla polskiego⁶. Rządy Albrechta, zwłaszcza w ostatnich latach przed śmiercią (1568), poddane zostały kontroli i naprawieniu, czego dokonała interweniująca w księstwie w latach 1566–1567 komisja królewska⁷. Z kolei w okresie od 1575 do 1618 r. strona polska, w celu ułatwienia sobie wykonywania zwierzchności nad księstwem, wprowadziła kuratelę nad niesprawnym psychicznie księciem Albrechtem Fryderykiem, synem Albrechta, który objął księstwo w 1568 r., składając po dojściu do pełnoletniości hołd lenny w 1574 r.⁸ Ustanowienie kurateli na czas choroby księcia (w zasadzie dożywotnio) nie oznaczało jeszcze modyfikacji stosunku lennego, ale było czynnością polityczną. Jej wykonanie, które powierzono w 1577 r. początkowo najbliższemu krewnemu księcia, jego kuzynowi z linii frankońskiej, bratanowi Albrechta, księciu Jerzemu Fryderykowi⁹, a po jego śmierci w 1603 r. zostało przekazane elektorom brandenburskim, w pierw Joachimowi Fryderykowi (1605–1608)¹⁰, a następnie Janowi Zygmunutowi (1609–1618)¹¹. Wykorzystując tę kuratelę do wykonywania władzy w księstwie dwór berliński stwarzał sobie jednocześnie korzystną podstawę pod starania o objęcie lenna pruskiego, w czym niewątpliwie odwoływano się do zmian w warunkach sukcesji w lennie, jakiej dokonano za rządów króla Zygmunta Augusta, gdy 4 III 1563 r. w Piotrkowie dopuszczono do niej symbolicznie brandenburską linię Hohenzollernów¹². Nie dążono wprawdzie bezpośrednio do przekreślenia pozycji Polski i jej praw do księstwa, albowiem było to niemożliwe. Jednak działania Hohenzollernów w kierunku uzyskania lenna pruskiego, mimo że dopuszczenie do sukcesji z 1563 r., będące tylko deklaracją królewską nie tworzyło po stronie polskiej obowiązku do jego przeniesienia na linię berlińską, czynić mogły rewindykację lenna pruskiego do Polski — w przypadku spełnienia się warunków jego bezdziedziczności — przedmiotem politycznej dyskusji, stwarzając przesłanki do podjęcia starań o jego uzyskanie¹³.

⁶ A. Vetulani, op. cit., s. 123–262; J. Małek, *Polityka Prus Książęcych wobec Polski za czasów księcia Albrechta* [w:] *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Książęcych i Prus Królewskich w XVI i XVII wieku*, Olsztyn 1987, s. 39–52.

⁷ *Sprawy Prus Książęcych za Zygmunta Augusta w r. 1566–1568. Dyaryusz trzykrotnego poselstwa komisarzy królewskich*, wyd. i wstępem objaśnił A. Pawiński, Warszawa 1879; A. Vetulani, op. cit., s. 262–318; S. Dolezel, *Das preussisch-polnische Lehnsverhältnis*, s. 154–178; J. Małek, *Geneza sejmu 1566 r. w Prusach Książęcych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1961, nr 4, s. 497–527; tenże, *Proces kryminalny nowych radców w Kniptawie-Królewcu 1566 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1963, nr 2, s. 181–232.

⁸ Dolezel, nr 15, s. 77–80.

⁹ Tamże, nr 17, s. 84–88; nr 19, s. 93–95.

¹⁰ Tamże, nr 21, s. 101–106; nr 22, s. 107–108; nr 23, s. 109–112; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, *Rzeczpospolita Polska a Prusy Książęce w latach 1598–1621. Sprawa sukcesji brandenburskiej*, Warszawa 1988, s. 48–104.

¹¹ Dolezel, nr 24, s. 114–115; nr 25, s. 116–117.

¹² Tamże, nr 14, s. 74–76.

¹³ P. Karge, *Kurbrandenburg und Polen. Die polnische Nachfolge und preußische Mitbelehnung 1548–1563*, „Forschungen zur Brandenburgische und Preußische Geschichte”, 1898, Bd. 11, s. 103–193; B. Wachowiak, *Zabiegi Hohenzollernów o dopuszczenie przez Polskę linii elektorskiej do sukcesji w księstwie pruskim w pierwszej połowie XVI wieku* [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w XVI–XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Kielce 2002, s. 9–19.

Nabycie w 1611 r. przez Hohenzollernów berlińskich praw do lenna niosło już wyraźną zmianę warunków stosunku lennego, ze względu na modyfikacje postanowień dotyczących sukcesji¹⁴. Lenno pruskie stało się przedmiotem gry politycznej, której głównym uczestnikiem był dwór berliński dążący do trwałego politycznie związania się z księstwem pruskim, jako jednym z walorów dynastii, którego przejęcie nastąpiło w 1618 r. po śmierci księcia Albrechta Fryderyka. Póki polityczna koniunktura pozwalała zachowywać Polsce materialną i polityczną przewagę, jej prawne podstawy były nienaruszalne, mimo że dla doraźnych korzyści politycznych treścią stosunku lennego wyraźnie frymarczono, co nastąpiło chociażby w *Responsum Cracoviense* udzielonym przez króla Władysława IV w 1633 r. księciu pruskiemu, którym był elektor brandenburski Jerzy Wilhelm. Osłabiono w nim zwierzchnie prawa króla i Rzeczypospolitej poprzez dopuszczenie możliwości objęcia przez księcia rządów w księstwie już po zgłoszeniu gotowości złożenia hołdu królów oraz ograniczeniu zakresu zwierzchnictwa sądowego króla i Rzeczypospolitej wobec księstwa¹⁵.

Wojna, rozpoczęta w 1655 r. atakiem Szwedów na Rzeczpospolitą, niezależnie od wszelkich innych wiążących się z tym okoliczności i konsekwencji, otworzyła drogę w kierunku podważenia stosunku lennego łączącego Polskę z księstwem pruskim. Elektor dostrzegał w wojnie szansę na uzyskanie niezależności politycznej w księstwie¹⁶. Przebieg wojny wymusił zmienne zachowania na uczestnikach stosunku lennego, zarówno na Rzeczypospolitej, jak i księciu pruskim. Ich pozycja polityczna ulegała nie tylko zmianie, ale także wyraźnemu przewartościowaniu. Kolejne wojny sprzyjały kwestionowaniu trwałości stosunku lennego i podległości Prus wobec Rzeczypospolitej. Okoliczności działania w warunkach wojennych, nakazujące konieczność przetrwania, skłaniały do dokonywania zmiennych wyborów, sprzyjając poszukiwaniu innych rozwiązań, czy też korzystania z okazji do zmiany swojej pozycji. Zajęcie przez Szwedów w 1655 r. dużej części Rzeczypospolitej, opuszczenie jej przez króla Jana Kazimierza, a w końcu inwazja Szwedów na księstwo pruskie w końcu 1655 r. zmusiły posiadacza lenna pruskiego, elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma do związania się węzłem lennym z tytułu Prus Książęcych ze Szwedami, którzy po ich zajęciu potraktowali księstwo pruskie za zdobycz wojenną,

---

¹⁴ *De Feudo Ducatus Prussiae*. Dolezel, nr 26, s. 119–132; nr 27, s. 133–136; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 180–189; F. Bostel, *Przeniesienie lenna pruskiego na elektorów brandenburskich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, Lwów 1883, s. 557–572, 756–762, 826–860.

¹⁵ *Responsum Cracoviense z 13 III 1633 r.* Dolezel, nr 30, s. 144–146; W. Czapliński, *Polska a Prusy i Brandenburgia za Władysława IV*, Wrocław 1947, s. 52–67.

¹⁶ L. Kubala, *Wojna szwedcka w roku 1655 i 1657*, Lwów 1913, s. 27–41, 49–69; A. Walewski, *Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza 1655–1660*, t. 1, Kraków 1866, s. 30–66; D. Makilla, *Między Welawą a Królewcem 1657–1701. Geneza Królestwa w Prusach (Königtum in Preußen)*. Studium historyczno-prawne, Toruń 1998, s. 24–28, 43–51; E. Oppe-noorth, *Friedrich Wilhelm der Große Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie*, Tl. 1: 1620–1660, Göttingen 1971, s. 287–292; B. Szymczak, *Wierność czy odstępstwo? Dylematy polityki brandenburskiej w przededniu potopu szwedzkiego [w:] Stosunki polsko-niemieckie w XVI–XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Kielce 2002, s. 143–154; tejsze, *Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658 w opinii i działaniach szlachty koronnej*, Warszawa 2002, s. 110–138.

pozwalającą im na dysponowanie nim¹⁷, co zapisano w traktacie królewieckim z 17 I 1656 r.¹⁸ Dalszy rozwój wojny pogłębił związek elektora ze Szwedami. Wrazem tego były traktat malborski z 25 VI 1656 r., włączający de facto Fryderyka Wilhelma, poprzez przejście we władanie z rąk szwedzkich Warmii i Wielkopolski, w krąg uczestników rozbioru Rzeczypospolitej¹⁹. Jeszcze ściślejszy związek polityczny Fryderyka Wilhelma z Karolem Gustawem nastąpił w traktacie labiawskim z 20 XI 1656 r. Ceną jaką Szwedzi płacili Fryderykowi Wilhelmowi za zachowanie sojuszu wojskowego było uznanie jego suwerenności w Prusach i Warmii²⁰. Powstanie tej sytuacji oparte było na założeniu, że w toczącej się wojnie nie obowiązują dawne relacje, sam zaś jej przebieg wskazywał na możliwości uzyskania rozwiązań prawnych, które mogły nabrać cech trwałości, stanowiąc przynajmniej dobrą podstawę do przetargów w razie, gdyby okoliczności wojny wymagały zmiany stanowiska.

Pragmatyka postępowania Fryderyka Wilhelma, aczkolwiek po stronie brandenburskiej zdawano sobie sprawę z ryzyka, z jakim była ona związana²¹, przynosząca elektorowi względne korzyści, okazała się punktem wyjścia do negocjacji politycznych ze stroną polską²². Przechylenie się szali wojny — mimo

¹⁷ Zabór Warmii, zajęcie księstwa pruskiego po inwazji z przełomu 1655 i 1656, które doprowadziło do zhołdowania Fryderyka Wilhelma w traktacie królewieckim, traktować można w kategoriach łupu zdobytego w drodze działań wojennych. Na fakt ten powołali się Szwedzi w art. 1 traktatu zawartego z Fryderykiem Wilhelmem 20 XI 1656 r. w Labiawie. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK), Staatsverträge Schweden, Nr. 22 (M); Th. v. Moerner, *Kurbrandenburgs Staatsverträge 1600–1700*, Berlin 1867 (dalej: Moerner), Nr. 15a; S. Pufendorf, *De rebus gestis Friderici Vilhelmi Magni Electoris Brandenburgici commentariorum libri 19*, Berlin 1695 (dalej: Pufendorf, F. V.), 6 & 45; D. Makilla, *Między Welawą a Królewcem*, s. 129–143. Poza prawem zdobyczy wojennych, pozwalającym na dysponowanie Prusami, można było w ogóle kwestionować tytuł Szwecji do dokonywania takich koncesji.

¹⁸ *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, hg. v. B. Erdmannsdörffer, Bd. 7, Berlin 1877 (dalej: UA VII), s. 453–513; UA XXIII, 1, hg. v. M. Hein, Berlin 1929, s. 244–280; F. Bosse, *Zur diplomatischen Vorgeschichte des Königsberger Vertrages auf Grundeiner kritischen Vergleichung von Samuel Pufendorfs schwedischen und brandenburgischen Berichte unter einander und mit den Acten*, Berlin 1887, s. 1–36; G. Wittrock, *Fördraget i Königsberg och dess förhistoria*, Karolinska Förbundets Årsbok (dalej: KFÅ), 1921, s. 1–55; GStA PK, Staatsverträge Schweden, Nr. 5–7 (M); Pufendorf, F. V., 5, & 71–73; Moerner, Nr. 105–107.

¹⁹ GStA PK, Staatsverträge Schweden, Nr. 12–16 (M); Moerner, Nr. 109–111. Pufendorf, F. V., 6 & 21–29; UA VII, s. 545–618; UA XXIII, 1, s. 298–318; G. Wittrock, *Marienburg och Labiau*, KFÅ, 1922, s. 34–68; E. Oppenorth, *Friedrich Wilhelm*, Tl 1, s. 334–336; L. Kubala, *Wojna brandenburska*, s. 331–335; B. Erdmannsdörffer, *Graf Georg Friedrich von Waldeck. Ein preussischer Staatsmann im 17. Jahrhundert*, Berlin 1869, s. 376–384.

²⁰ GStA PK, Staatsverträge Schweden, Nr. 22–23 (M); Moerner, Nr. 15a–15b; Pufendorf, F. V., 6, & 45–46; UA VIII, hg. v. B. Erdmannsdörffer, Berlin 1884, s. 86–112, 116–133; UA XXIII, 1, s. 322–388; G. Wittrock, *Marienburg och Labiau*, s. 72–116; D. Makilla, *Między Welawą a Królewcem*, s. 33–34, 61–103; H. Quaritsch, *Souveränität. Entstehung und Entwicklung des Begriffs in Frankreich und Deutschland vom 13. Jahrhundert bis 1806*, Berlin 1986, s. 85–88.

²¹ M. Philippson, *Der Grosse Kurfürst Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, Bd. 1, Berlin 1897, s. 185–205; E. Oppenorth, *Friedrich Wilhelm*, s. 331–359.

²² L. Kubala, *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*, Lwów 1917, s. 238–250; D. Makilla, *Między Welawą a Królewcem*, s. 32–33; J. Wijaczka, *Sukces czy klęska? Traktat welawsko-bydgoski z 1657 roku*, „Zapiski Historyczne”, t. 57, 2007, z. 4, s. 9–12.

początkowych sukcesów szwedzkich w 1657 r.²³ — w drugiej części tego roku na stronę koalicji antyszwedzkiej powstałej w latach 1656–1657²⁴, a zwłaszcza opuszczenie Polski przez Karola Gustawa w czerwcu 1657 r.²⁵, dało elektorowi sygnał do reorientacji jego polityki wojennej. Fryderyk Wilhelm podjął rozmowy ze stroną polską. Ich przedmiotem było zakończenie działań zbrojnych między Rzeczpospolitą a Brandenburgią, co stanowiło niewątpliwie kwestię wstępną²⁶. Problemem zasadniczym było jednak rozstrzygnięcie, na ile elektor gotów był odstąpić Szwedów, zmienić sojusz i wystąpić przeciwko nim zbrojnie. Dotychczasowy udział wojsk brandenburskich w wojnie pokazywał ich znaczący potencjał, warty — w rozumieniu koalicji — zabiegów, co rzutowało na podejmowane decyzje dotyczące przedmiotu, jak też wysokości ceny za przeciągnięcie elektora na stronę koalicji. Drugim problemem, który w sposób nieodzowny wiązał się z całością sprawy, była kwestia ułożenia stosunków polsko-brandenburskich, w której rozwiązanie problemu lenna pruskiego stało się jednym z głównych zagadnień. Problem felonii elektora wobec króla i Rzeczypospolitej oraz ukarania go za jego wrogie działania, zniesienia lenna i odebrania mu Prus Książęcych, pojawiający się w rozważaniach po stronie polskiej w 1656 i 1657 r.²⁷,

²³ G. Wittrock, *Karl X Gustaf i Polen. Krigsmålet och alianserna*, KFÅ, 1920, s. 30–33; L. Kubala, *Wojna brandenburska*, Lwów 1917, s. 66–103, 131–133; tenże, *Wojna szwedzka*, s. 274–293, 316–335; A. Neuber, *Das schwedisch-polnische Krieg und die österreichische Politik (1655–1657)*, Prag 1915; A. Walewski, *Historia wyzwolenia Polski*, s. 171–299, 339–346; E. Opitz, *Österreich und Brandenburg in Schwedisch-Polnischen Krieg 1655–1660. Vorbereitung und Durchführung der Feldzüge nach Dänemark und Pommern*, Boppard/Rhein 1969, s. 3–4, 9–10; S. Herbst, *1655–1660* [w:] *Polska w okresie Drugiej Wojny Północnej*, t. 1, Warszawa 1957, s. 70–109; R. I. Frost, *The Northern Wars. Wars, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721*, Harlow 2000, s. 173–178; A. Przyboś, *Stefan Czarniecki w latach „Potopu” 1655–1660* [w:] *Polska w okresie Drugiej Wojny Północnej 1655–1660*, t. 2, Warszawa 1957, s. 119–179; J. Teodorczyk, *Wyprawa zimowa Czarnieckiego 1–20 II 1656 r. Bitwa pod Gołębim* [w:] *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973, s. 259–295; S. Herbst, *Trzydniowa bitwa pod Warszawą 28–30 VII 1656 r.* [w:] *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, s. 137–157; K. Przyboś, *Operacja zimowo-wiosenna Karola X Gustawa w 1656 roku na ziemi przemyskiej* [w:] *Rzeczpospolita w latach potopu*, red. J. Muszyńska, J. Wijaczka, Kielce 1996, s. 179–200; J. Wojtasik, *Wojna szarpana Stefana Czarnieckiego w dobie potopu szwedzkiego (1655–1660)* [w:] *Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku*, red. M. Nagielski, Warszawa 2007, s. 183–200; A. F. Pribram, *Franz Paul Freiherr von Lisola 1613–1674 und die Politik seiner Zeit*, Leipzig 1894, s. 78–80; R. I. Frost, *After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*, Cambridge 1993, s. 85.

²⁴ A. F. Pribram, op. cit., s. 98; L. Kubala, *Wojna brandenburska*, s. 105–106, 116–123; A. Walewski, *Historia wyzwolenia Polski*, s. 50–53, 56–59; E. Opitz, *Österreich und Brandenburg*, s. 1–19; Z. Wójcik, *Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku*, Warszawa 1985, s. 38–43, dok. 1: Traktat przymierza między cesarzem Ferdynandem III i Janem Kazimierzem, królem Polski z 1 grudnia 1656 r., s. 31–35; dok. 2: Traktat przymierza między Janem Kazimierzem, królem Polski i Leopoldem, królem Czech i Węgier, arcyksięciem Austrii z 27 maja 1657 r.

²⁵ E. Opgenoorth, *Friedrich Wilhelm*, s. 357–359.

²⁶ D. Makitła, *Miedzy Welawą a Królewcem*, s. 37; E. Opgenoorth, op. cit., s. 359–363.

²⁷ Najradkalniejsze stanowisko dworu polskiego ujawniło się przed bitwą warszawską 28–30 VII 1656 r. i po niej. Wrogość ta przejawiała się jeszcze w grudniu 1656 r. podczas pobytu króla polskiego w Gdańsku na początku 1657 r., zob. L. Kubala, *Wojna brandenburska*, s. 10, 66, 71, 89; A. Neuber, *Der schwedisch-polnische Krieg und die österreichische Politik (1656–1657)*, Prag

poddany został poważnej rewizji²⁸. W dyplomatycznej grze prowadzonej o pozyskanie elektora Prusy stawały się — niezależnie od oczekiwań strony polskiej — jedynie jednym z przedmiotów targu, tym bardziej, że zasadniczym negocjatorem, będącym także głównym pełnomocnikiem królewskim do tych rozmów, był habsburski dyplomata Franz Paul baron Lisola, mający na względzie przede wszystkim interesy austriackie²⁹. Sytuacja ta zaważyła na przebiegu rokowań, a zwłaszcza ich rezultatach. Dotyczyło to w szczególności spraw pruskich. Wobec konieczności zakończenia wojny oraz także tego wszystkiego, co w jej trakcie dotyczyło spraw pruskich, kwestia ustalenia statusu księstwa stawała się problemem nie do uniknięcia. Zdawano sobie sprawę jak trudny będzie powrót do dawnych stosunków, a usunięcie elektora z Prus będzie kosztowne i pozbawione wsparcia ze strony koalicjantów mających na celu przede wszystkim włączenie elektora do koalicji, a nie zużywanie sił na jego zniszczenie. Te dylematy legły z pewnością u podstaw tajnej instrukcji królewskiej z 22 V 1657 r., danej Lisoli w Dankowie. Znajdujący się w obliczu trudnych wyborów król Jan Kazimierz określił w niej granice swoich ustępstw w sprawie pruskiej, jakie za cenę wciągnięcia elektora do koalicji mogły być zastosowane, przy czym przewidziano też zwolnienie z lenna pruskiego w przypadku twardego stanowiska elektora³⁰. Zdrada, czy też umiejętne zabiegi elektora³¹, umożliwiły mu jej poznanie. Przedstawienie treści instrukcji w trakcie spotkania wysłannika elektorskiego barona Otto von Schwerina z Lisolą 24 VII 1657 r., było — jak to określał poseł austriacki, rzeczywiście czy też w udawany tylko sposób tym zaskoczony — punktem zwrotnym w toczących się rokowaniach³². Od tego momentu, jak sam uznał, nie miało sensu prowadzenie dalszej gry, bo przeciwnik znał stanowisko negocjacyjne drugiej strony. Zdaniem Lisoli traktat należało więc podpisać na warunkach korzystnych dla elektora, uczyniwszy to pod nazwą „rozejmu” już w końcu sierpnia 1657 r.³³, zachowując jednakże początkowo te działania w głębokim

---

1915, s. 27; D. Makilla, *Między Welawą a Królewcem*, s. 30–33, 36–38; D. Makilla, *Traktat welawski z 19 IX 1657 r. — dzieło pomyłki czy zdrady? Uwagi na tle historii dyplomacji polskiej w czasach Drugiej Wojny Północnej (1654–1667)* [w:] *Historia Integra. Księga Pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin Prof. Stanisława Salmonowicza*, Toruń 2001, s. 391–392.

²⁸ L. Kubala, *Wojna brandenburska*, s. 234–243; D. Makilla, *Między Welawą a Królewcem*, s. 32–33; J. Wijaczka, *Sukces czy klęska?*, s. 9–12.

²⁹ Wskazywał on, że dążeniem Szwecji jest opanowanie wybrzeży Bałtyku. Doprowadzić to miało do zaatakowania posiadłości Habsburgów w Rzeszy. Brandenburgia i Polska miały być państwami powstrzymującymi tę ekspansję. A. F. Pribram, *Franz Paul Freiherr von Lisola*, s. 82, 84. O postaci Lisoli zob. F. Hirsch, *Der Österreichische Diplomat Franz von Lisola und seine Tätigkeit während des nordischen Krieges in den Jahren 1655–1660*, „Historische Zeitschrift”, Neue Folge, Bd. 24, 1888, s. 468–498; F. Haller, *Franz von Lisola, ein Österreichischer Staatsmann des 17. Jhts*, „Preussisches Jahrbücher”, Bd. 29, 1892, s. 519–525.

³⁰ *Instructio secreta pro tractata cum Electore Brandenburgica a Rege mihi, soli... comissa* [w:] A. Walewski, *Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza 1655–1660*, t. 2, Kraków 1866, dodatek nr XVIII; *Die Berichte des kaiserlichen Gesandten Franz von Lisola aus den Jahren 1655–1660*, hg. A. F. Pribram, „Archiv der Österreichischen Geschichte”, Bd. 70, 1887, Berichte LVI, 16 V 1657 r. (dalej: Lisola, Berichte).

³¹ D. Makilla, *Traktat welawski*, s. 396–397, 399–400.

³² Lisola, Berichte, LVII, 24 VII 1657 r.

³³ Oryginał *Iuramentum Armistici*, 22 VIII 1657, z podpisami Lisoli, Gosiewskiego i Somnitsa, GStA PK, Rep. 9 Polen, Nr. 5ee, 8a, s. 68 (M). Wzajemna wymiana rewersalów, że traktat jest

sekrecie. Osobnym problemem pozostawało przekonanie do podpisania wynegocjowanego traktatu pozostałych wysłanników królewskich. Biskup warmiński Wacław Leszczyński, wskutek okupacji jego diecezji przez wojska elektora, był bardziej spolegliwy i rychło po Lisoli przystąpił do porozumienia, co nastąpiło 12 IX 1657 r.³⁴ Opór hetmana polnego litewskiego Wincentego Gosiewskiego — niejasne, czy rzeczywisty, czy też tylko markowany — został przełamany na spotkaniu w Welawie 19 IX 1657 r.³⁵, przy czym istnieją przesłanki do podejrzeń, że ze strony hetmana nie było to działanie bezinteresowne³⁶.

Polityczny *modus vivendi*, jakiego dopracowano się w Welawie dotyczył przede wszystkim zakończenia działań zbrojnych między Rzeczpospolitą a elektorem brandenburskim, będącym jednocześnie księciem pruskim. W traktacie welawskim zawierano pokój (art. 1–4)³⁷, wzajemne relacje opierano zaś o sojusz wojskowy (art. 10)³⁸, przy okazji którego uznano podmiotowość elektora jako strony traktatu oraz definiowano właściwości władzy elektora w Prusach pojęciem *iure supremii dominii cum summa atque absoluta potestate* (art. 5)³⁹. Istotne było jednak, że stosunek obu stron ustalano bez warunków wstępnych. Przede wszystkim w pokoju welawskim nie nastąpiło wypowiedzenie traktatu krakowskiego. Nie miało w nim miejsca odstępnie od niego. Traktatu krakowskiego w układzie welawskim również nie rozwiązywano, jak też nie uchylano jego postanowień, a także nie powoływano się na jego wygaśnięcie. W rzeczywistości bowiem — na co należy zwrócić szczególną uwagę — traktatem welawskim,

---

zawarty dla pozorów i nieobowiązujący, zob. GStA PK, Rep. 9 Polen, 5ee, 8a, s. 70 (M). Deklaracja Gosiewskiego w tej sprawie: GStA PK, Rep. 9 Polen, 5ee, 8a, s. 71 (M); D. Makiła, *Traktat welawski*, s. 388–389.

³⁴ Podpisy złożyli negocjatorzy będący pełnomocnikami stron: w imieniu króla Jana Kazimierza — biskup warmiński Wacław Leszczyński oraz poseł króla Czech i Węgier Leopolda Habsburga Franciszek von Lisola, a w imieniu Fryderyka Wilhelma — radcy Otto von Schwerin i Laurentz von Somnitz. W literaturze spotyka się datę 13 IX 1657 r. powtarzaną za relacją wysłannika austriackiego. Lisola, *Berichte LXXVII*, 13 IX 1657 r. W rzeczywistości traktat w tej wersji podpisano 12 IX 1657 r. Zob. GStA PK, Rep. 9 Polen, 5ee 8b, s. 112 (M).

³⁵ GStA PK, Staatsverträge Polen, Nr. 1b (M); *Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, ed. M. Dogiel, t. 4, Wilno 1764 (dalej: Dogiel IV), nr 327–328, s. 486–493; Moerner, Nr. 121a, 121b; Pufendorf, F. V., 6, & 78–79; Dolezel, nr 40–41, s. 184–196; D. Makiła, *Między Welawą a Królewcem*, s. 107–124; Lisolla, *Berichte*, LV–LXXXIV, s. 260–358; A. F. Pribram, *Franz Paul Freiherr von Lisola*, s. 123–134.

³⁶ L. Kubala, *Wojna brandenburska*, s. 254. Zob. także Lisola, *Berichte LXXVIII*, 20 IX 1657 r.; D. Makiła, *Między Welawą a Królewcem*, s. 59–60.

³⁷ GStA PK, Staatsverträge Polen, Nr. 1b (M); Dogiel IV, s. 487–488; Moerner, Nr. 121a; Pufendorf, F. V., 6, & 78–79; Dolezel, nr 40, s. 185–186.

³⁸ GStA PK, Staatsverträge Polen, Nr. 1b (M); Dogiel IV, s. 490; Moerner, Nr. 121a; Pufendorf, F. V., 6, & 78–79; Dolezel, nr 40, s. 188.

³⁹ GStA PK, Staatsverträge Polen, Nr. 1b (M); Dogiel IV, s. 489; Moerner, Nr. 121a; Pufendorf, F. V., 6, & 78–79; Dolezel, nr 40, s. 186–187. Uregulowanie statusu Prus Książęcych, stanowiących do czasu wojny przedmiot stosunku lennego, było kwestią podstawową. Przeszkodą w powrocie do dawnych rozwiązań były aspiracje elektora, wynikające z deklaracji politycznych określających jego pozycję, uzyskanych przez niego w okresie współpracy ze Szwedami. Wiedzano bowiem, że mają one dla elektora istotne znaczenie — nawet jeśli był on zaniepokojony przebiegiem działań wojennych przebiegających dla niego niepomyślnie — zwłaszcza, gdyby pozostał w koalicji ze Szwedami, o czym po stronie polskiej wiadano. Kompromis co do treści i formy porozumienia był niezbędny, konieczność poczynienia wzajemnych ustępstw była zaś oczywista. A. Walewski, *Historia wyzwolenia Polski*, s. 149.

pomijając szereg kwestii szczegółowych, obie strony zawierające pokój i opierające wzajemne relacje na *coniunctio armorum*, dokonywały *de facto* regulacji prawnej stosunku między Rzeczpospolitą a księstwem pruskim. Przeprowadzano więc derogację dotychczasowego stosunku prawnego poprzez wprowadzenie nowej regulacji w miejsce poprzedniej, polegającej na zniesieniu stosunku podległości lennej przez jego zastąpienie przymierzem wojskowym. Tym samym w rozumieniu politycznym w zakresie bezpośrednich celów oraz skutków, jakie związane były z tym porozumieniem, zawartym przecież w warunkach wojny, usuwano zasadniczą przeszkodę na drodze do zmiany sojuszy wojennych i pozyskania Brandenburgii do koalicji wojskowej przeciwko Szwecji.

Zawarte w 1657 r. porozumienie było jednak zarówno merytorycznym, jak i formalnym, kompromisem. Kalkulacje polityczne Fryderyka Wilhelma podczas negocjacji nad treścią traktatu i formułą statusu prawnego Prus Książęcych nakazywały mu ostrożność działania, ale jednocześnie stwarzały zachętę do uzyskania przynajmniej czegoś, co rekompensowałoby wysiłek wojenny włożony w toczący się konflikt, w którym elektor liczył na uzyskanie oczywistych korzyści. Podobna presja miała miejsce również po stronie polskiej, która zamierzając osiągnąć efekt, zmuszona była również puścić w niepamięć postępowanie elektora oraz zgodzić się na inne umodelowanie statusu księstwa. Zastosowanie do sposobu regulacji stosunków polsko-pruskich całkowicie nowego rozwiązania poprzez unikanie odwołania się do dawnej sytuacji prawno-politycznej niosło za sobą określone konsekwencje. Dawny stosunek lenny, wiążący księcia pruskiego wpierw z królem polskim, a następnie królem i Rzeczpospolitą, która wskutek wygaśnięcia dynastii Jagiellonów w 1572 r. stała się ich sukcesorem, także w trwającym niezmiennie stosunku lennym z Prusami Książęcymi, zastąpiony został formułą uznającą niezależność polityczną w księstwie pruskim każdego aktualnego posiadacza terytorium księstwa pruskiego, wraz z wszelkimi jego urządzeniami. Formalnie następowało więc zniesienie dotychczasowej pozycji prawnej księstwa jako *feudum* Rzeczypospolitej poprzez ukształtowanie w jego miejsce nowego statusu księstwa pruskiego. Istotą jego było uznanie przez Rzeczpospolitą prawa Fryderyka Wilhelma, z którego osobą zawarte zostało porozumienie welawskie, do posiadania zwierzchności politycznej w księstwie, określonej formułą *iure supremii dominii*. Uznawano w niej prawa elektora do kształtowania stosunków wewnętrznych, jak chociażby posiadanie zwierzchności sądowej w postaci własnego trybunału apelacyjnego (art. 9)⁴⁰. W sensie prawnym następowało również uznanie wyodrębnienia terytorialnego księstwa pruskiego z Rzeczypospolitej. Status prawno-polityczny księstwa został doprecyzowany postanowieniami, które w zakresie praw do księstwa, jak również niezależności politycznej księcia pruskiego w księstwie pruskim, wprowadzały jednak wyraźne ograniczenia. Ich istotą był brak wyrzeczenia się przez Polskę praw do Prus, czego wyrazem było zachowanie ekspektatywy na księstwo w przypadku wygaśnięcia męskiej linii elektora⁴¹ oraz obowiązek złożenia na ewentualność

⁴⁰ GStA PK, Staatsverträge Polen, Nr. 1b (M); Dogiel IV, s. 488; Moerner, Nr. 121a; Pufendorf, F. V., 6, & 78–79; Dolezel, nr 40, s. 187.

⁴¹ W przypadku sukcesji bocznej, w traktacie welawskim król zobowiązał się jedynie do dolożenia starań i użycia wpływów na Sejmie Rzeczypospolitej, by posiadanie Prus Książęcych

takiej sytuacji przysięgi wierności Rzeczypospolitej przez stany pruskie (*homagium eventuale*), warunkującej ważność objęcia władzy w księstwie przez każdorazowego nowego księcia, a tym samym, wskutek ewentualnego bezpotomnego zejścia Hohenzollernów, mogła mieć miejsce prosta rewindykacja księstwa do Rzeczypospolitej (art. 7)⁴². Pozycja księcia ograniczona była zobowiązaniem do przestrzegania praw i wolności oraz rozstrzygania spraw w księstwie zgodnie z prawem pruskim, gwarantowanego przez stronę polską. Ograniczeniami były szczegółowe regulacje kwestii wzajemnych stosunków z zakresu pomocy wojskowej, przemarszów wojsk, werbunków, komisji rozjemczych, granicznych, handlowych, dostępu do portów, kursu monety, co funkcjonować miało na zasadzie wzajemności, ale w rzeczywistości było ograniczeniem niezależności wynikającym z reguł zawartego przymierza wojskowego. Przede wszystkim jednak zasadniczym ograniczeniem pozycji księcia w Prusach książęcych była konieczność uzyskania przez niego oraz każdego z jego następców prawnych, potwierdzenia uznania przez Rzeczpospolitą obowiązującego traktatu welawskiego oraz wynikającej z niego pozycji księstwa przy każdorazowej zmianie na tronie polskim. Udzielenie zgody przez Rzeczpospolitą na potwierdzenie warunków traktatu welawskiego, a więc uznanie odrębności księstwa od Rzeczypospolitej i niezależności politycznej księcia w księstwie pruskim, nie było jednak przewidziane jako formalność działająca na zasadzie deklaratywnego przedłużenia⁴³. Postanowienia traktatu welawskiego stwarzały bowiem po stronie polskiej możliwości jego niepotwierdzenia, a co za tym idzie — podjęcia próby rewizji jego postanowień,

---

trwały na tych samych warunkach lennych, na jakich wcześniej dzierzył je elektor (pozostała część art. 6). Stwierdzenie takie nie było więc zobowiązaniem, że postanowienia te uzyskają sankcję, ale jedynie zobowiązaniem do podejmowania przez króla działań dla uzyskania takiego potwierdzenia „(...) promittentque in Proximie comitiis, aut Proximo conventu, comitorium potentatem habente, omnia, quae his conclusa sunt, rati habitum iri”. GStA PK, Staatsverträge Polen, Nr. 1b (M); Dogiel IV, s. 487–488; Moerner, Nr. 121a; Pufendorf, F. V., 6, & 78–79; Dolezel, nr 40, s. 187.

⁴² GStA PK, Staatsverträge Polen, Nr. 1b (M); Dogiel IV, s. 487–488; Moerner, Nr. 121a; Pufendorf, F. V., 6, & 78–79; Dolezel, nr 40, s. 187–188.

⁴³ Do ograniczeń tych zaliczały się postanowienia dotyczące sukcesji w księstwie, renowacji lenna, *homagium eventuale* stanów pruskich, a przede wszystkim art. 21, zawierający postanowienia o konieczności potwierdzenia (konfirmacji) ważności traktatów po każdorazowej zmianie na tronie polskim. Warunek ten mógł mieć znaczenie dla trwałości pozycji elektora w Prusach: „quotiescunque novus rex Poloniae electus fuerit, aut dux Prussiae in ducatum successerit, ab utraque parte renovabitur confirmabiturque iuramento desuper praestito, per deputatos in animam principalium iurantes. Et si pars alterutra hic conventioni et foederi contraverit, et decenter admonita satisfacere neglexerit, pars laesa monere tenebitur mediatores, ac serenissimus reges et status in articulos sequenti nominatos, et eorum curam adhibere procurandae satisfactioni, et huic stabiliendae concordae rationi, utraque pars sedulo insistet, ut omnia amicabiliter aequis modis componantur”. GStA PK, Staatsverträge Polen, Nr. 1b (M); Dogiel, IV, Nr 327, s. 486–493; Moerner, Nr. 121a; Pufendorf, F. V., 6, & 78–79; Dolezel, nr 40, s. 191–192; D. Makiła, *Między Welawą a Królewcem*, s. 107–124; Lisola, *Berichte*, LV–LXXXIV, s. 260–358; A. F. Pribram, *Franz Paul Freiherr von Lisola*, s. 123–134; R. I. Frost, *After the Deluge*, s. 97–105. Pokazała to późniejsza praktyka, zob. A. Kamińska, *Brandenburg-Prussia and Poland. A Study in Diplomatic History (1669–1672)*, Marburg/Lahn 1983, s. 18–161; D. Makiła, *Między Welawą a Królewcem*, s. 125–143; tenże: *Traktat welawski*, s. 396–397; A. Kamiński, *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002, s. 84 n.

a w praktyce nawet możliwości uznania, że nie jest on dalej wiążący dla Rzeczypospolitej, co prowadziłoby do odmówienia mu obowiązywania i ważności. Konsekwencją tego powinno być podjęcie działań w kierunku ponownego uregulowania statusu polityczno-prawnego Prus Książęcych wobec Polski, w której rewindykacja księstwa nie była bynajmniej wykluczona.

Porozumienie zawarte w Bydgoszczy w dniach 6–7 XI 1657 r., stanowiące uzupełnienie traktatu welawskiego, załatwiało sprawy polsko-brandenburskiego sojuszu wojskowego, określając koncesje związane z jego zawarciem (ustanowienie lenna na Lęborku i Bytowie, odstąpienie Elbląga oraz starostwa drahimskiego z prawem wykupu)⁴⁴. Zasadniczym problemem po zawarciu obu traktatów pozostawało jednak uzyskanie ich zatwierdzenia, zwłaszcza traktatu welawskiego przez Sejm Rzeczypospolitej. Zgodę Rzeczypospolitej na te działania królewskie uzyskano poniekąd podstępnie, kiedy w czasie sejmu w 1658 r., zwołanego podczas trwającej ciągle wojny ze Szwecją, a w obliczu zbliżającej się konieczności rozprawy zbrojnej z Moskwą, sprawę ustępstw wobec elektora dotyczących zarówno lenna pruskiego, jak i lęborsko-bytowskiego, ale także innych, jak chociażby ustąpienia Elbląga oraz zastawu starostwa drahimskiego, kryjących się pod nazwą niezbędnego sojuszu, załatwiono przyjęciem konstytucji, w której sumarycznie i ogólnie przyjęto oraz aprobowano wszelkie układy zawarte z elektorem w roku poprzednim⁴⁵. Stwarzało to przesłanki do podjęcia kolejnych zabiegów. Podobnie było z manifestem króla Jana Kazimierza z 30 VIII 1658 r. oznajmującym poddanym pruskim o przekazaniu władzy w Prusach Książęcych elektorowi na zasadzie *iure supremi directique domini* i zwalniającym z przysięgi wierności wobec Rzeczypospolitej⁴⁶, którego wydania pilnowała zapobiegliwa dyplomacja brandenburska⁴⁷. Cena jaką płacono za rezygnację z len-

⁴⁴ GStA PK, Staatsverträge Polen, Nr. 2–5 (M); Dogiel IV, nr 329–333, s. 493–498; Pufendorf, F. V., 6, & 80–82; Moerner, 121c–121f; Dolezel, nr 42–46, s. 198–211; Lisola, *Berichte*, LV–LXXXIV, s. 260–358; A. F. Pribram, *Franz Paul Freiherr von Lisola*, s. 123–134; F. Koch, *Bromberger Staatsvertrag zwischen dem Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg und dem König Johann Kasimir von Polen im Jahre 1657*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen”, Bd. 21, 1906, S. 1–20; L. Kubala, *Wojna brandenburska*, s. 255–258.

⁴⁵ *Pacta perpetui faederis za medycyą Cesarza Imci Chrzesciańskiego, a Panow Rad przy boku naszym będących konsensem, dnia 17 września w blisko przeszłym roku 1657 przez Komissarze nasze [...] z Komissarzami Kurfirsta Imci Brandenburskiego, naszym, y caley Rzeczyp: imieniem uczynione y zawarte, y potym w Bydgoszczy Dnia 6 listopada w tymże roku z dokładnymi w punktach do Nas odesłanych, postanowieniem ratyfikowane, y zobopolnie poprzysiężone, autoritate praesentis Conventus, za iednostayną zgodą Wszech Stanow, we wszystkich punktach, klauzulach, paragrafach, artykułach approbuujemy, y aby we wszystkich cale y nienaruszone zachowane, y wczym ieszcze dalszey exekucyi potrzebują do skutku integre przywiedzione były, vigore praesentis Conventus postanawiamy y restitutionem dobr tym, którym vigore eorundem pactorum należą, podług skryptu ad archiwum danego, który powagą tego Seymu approbuujemy eademque fide publica assekuruujemy. Aprobacja pactorum z kurfisztem Imcią Brandenburskim [w:] *Volumina Legum*, t. 4, Petersburg 1859 (wyd. 2), s. 239; L. Kubala, *Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660*, Lwów 1922, s. 69–71, 75–76; B. Szymczak, *Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią*, s. 257–281; A. Kamiński, *Polska a Brandenburgia-Prusy*, s. 30–36.*

⁴⁶ Dolezel, nr 47, s. 213–215.

⁴⁷ Lisola, *Berichte*, CIX, s. 439–440; Kurfürst na Königin, 3/13 sierpnia 1658, UA VIII, 286 in; B. Wachowiak, *Jeszcze w kwestii traktaty welawsko-bydgoskie z 1657 roku a stany Prus*

na była wysoka, jednakże gwarancje traktatowe wydawały się nie przekreślać całkowicie polskiej sprawy w Prusach. Te z kolei stawały się przedmiotem gry politycznej obu stron. Po stronie elektorskiej zdawano sobie już wcześniej sprawę, że uzyskanie zatwierdzenia traktatu welawskiego otwiera dopiero drogę do utrwalenia pozycji w księstwie. Uzyskana w księstwie niezależność pozwalała na podejmowanie działań politycznych w stosunkach wewnętrznych, które przy braku reakcji ze strony Rzeczypospolitej mogły stwarzać wrażenie pełnej suwerenności, pomimo warunków traktatowych czyniących jego pozycję nie do końca pewną. Zdawano sobie sprawę z tego, że od aktywności politycznej w księstwie, jak również w działaniach zewnętrznych, będzie zależał sukces, czyli zatrzymanie Prus Książęcych w rekach Hohenzollernów. Z kolei Rzeczpospolita godząc się na wyjście Prus Książęcych ze swego terytorium, rezygnując z pełnej jego rewindykacji — do czego postępowanie elektora w czasie wojny dawałoby podstawy — zachowywała szereg uprawnień stwarzających możliwości rewizji swojego stanowiska. Po stronie polskiej wychodzono z założenia, że wszelkie opóźnienia, jak również okoliczności sprzeciwiające się uznaniu władzy elektora w księstwie, będą działały na rzecz sprawy zachowania wpływów w Prusach Książęcych. Jak wiadomo, sprawy potoczyły się inaczej, co jednak stanowi już osobny problem.

Dariusz Makiła, The abolition of the Prussian Homage. Liberation of Prussia from feudal subordination to the Polish-Lithuanian Commonwealth in the years 1657–1658

Summary

The article presents the circumstances and provisions of the legal and political abolition of the Prussian Homage, understood as the institution of political and legal character established by the Treaty of Kraków on April 8th, 1525. The liberation of Prussia from feudal subordination to the Polish-Lithuanian Commonwealth took place during the Polish-Swedish war started in 1655. In that war Friedrich Wilhelm, Elector of Brandenburg and the liegeman of the Polish crown, fought against Poland. The Brandenburg — Polish Treaty of Wehlau was signed on 19 September 1657 with the aim on the Polish side to acquire support from the Elector in the ongoing war against Sweden. Thus, the Polish-Brandenburg alliance was the result of this treaty. Moreover, the omission in the Treaty to name the elector as a vassal and at the same time recognizing him as the side of the agreement meant de facto the abolition of the current feudal service and replacing it with the new politico-legal relationship. In this way when the new regulation entered into force the Polish sovereignty over the Duchy of Prussia began coming to the end. Poland however kept numerous rights to Prussia. Only the Polish negligent in their implementation and active policy of Friedrich Wilhelm, Elector of Brandenburg, led eventually to the end of the Polish sovereignty over the Duchy of Prussia in the following years.

Słowa kluczowe: hołd pruski 1525, traktat welawski 1657, Prusy Książęce, lenno pruskie

Keywords: Prussian Homage 1525, Treaty of Wehlau 1657, Liberation of Prussia from feudal subordination to Poland